

Оксана Пушкаш

“УКРАЇНСЬКОЮ СТИХІЄЮ
НАСИЧЕНІ ВСІ ЙОГО ТВОРИ...”

Георгій Нарбут

В період зростання національної свідомості і становлення Української державності актуальною стає увага до таких видатних постатей нашої країни, які своєю діяльністю, творчістю, науковою і просвітницькою працею сприяли державотворчим процесам молодої Української республіки. Одним з таких велетнів української культури був Георгій Нарбут. В роки масових репресій Нарбута, якого вже давно не було серед живих, називали націоналістом, а більшість його творів — ідеологічно шкідливими. Ті з них, що збереглися у спецфонді Національного художнього музею України, свідчать про їх органічний зв'язок з традиціями українського народного мистецтва, про велике значення їх у розвитку нових художніх тенденцій.

Своєрідність Георгія Нарбута дослідник його творчості Федір Ернст пояснює його походженням: “Він був українцем не тільки по крові, мові, переконанням, — українською стихією насичені всі його твори, і формальне джерело його генія б'є незмінно з рідного чорнозему Чернігівщини”.¹ Майбутній зачинатель нової української графіки народився 1886 р. на хуторі Нарбутівка, що на Чернігівщині. Становлення його таланту відбувалося під помітним впливом “Мира искусства”, української гравюри XVII—XVIII ст., твор-

чості А.Дюрера, народного лубка та пам'яток давньоруської архітектури.

Г.Нарбут не мав ніякої академічної освіти. Його знайомство з графічними творами під час навчання в Глухівській гімназії обмежувалось зразками стародавніх шрифтів, які він старанно перемальовував, репродукціями робіт російських та зарубіжних художників. Потім була поїздки до Петербурга, участь у виставках, зустріч і тривала дружба з відомим майстром книжкової графіки І.Білібіним.² Але молодий художник не став “маленьким Білібіним”.³ Поступово він виробив свій, не схожий на жодний інший стиль письма. Коротка поїздка в Німеччину відкриває Нарбуту книжкову графіку Відродження та бароко. Участь у різноманітних виставках, підготовці до ювілею Вітчизняної війни 1812 р., оформлення і видання книжок для дітей та дорослих свідчить про безперервний творчий пошук художника. Уже в цей період у творчості Нарбута домінують рідні українські мотиви. Після оформлення “Юріївського статуту” однією з його улюблених тем стає геральдика. “Малороссийский гербовник”, який з'явився напередодні першої світової війни, а потім графічне оформлення книжок Г.Лукомського “Старинная архитектура Галиции”, “Старинные усадьбы Харьковской губернии” засвідчи-

ли невинне зростання творчої майстерності митця.

Деякі теоретики мистецтва звинувачували Нарбута у "всеїдності інтересів і певному еклектизмі"⁴ щодо стильового матеріалу. Однак саме різноплановість інтересів і творчих пошуків сприяли досягненню високого професіоналізму. Починаючи з 1912 р. художник виконує монументально-декоративне оформлення українського розділу виставки "Ломоносов та елизаветинська епоха". На 1915–1917 рр. припадає початок праці митця над втіленням великого задуму – "Української абетки", видати яку в українському та російському варіантах погодилось Товариство Р.Голике та А.Вільборга.⁵ В оригіналах збереглось 15 композицій, датованих 1917 р. Всі аркуші виконані пером чорною тушшю, на них зображені звірі, іграшки, різноманітні архітектурні мотиви. Шрифти стилізовані під переплетене листя, гілочки, колоски. В оформленні "Української абетки" художник відродив характерні риси старого народного мистецтва.

Але відірваність від Батьківщини пригнічувала художника. Адже його творча уява завжди була органічно пов'язана з навколишнім світом. Коло петербурзьких художників сприяло творчому збагаченню Нарбута, але він так ніколи й не став петербуржцем. Художник розумів, що тільки повернення в Україну, до народних джерел культури може дати йому новий поштовх для подальшого творчого розвитку.

Одразу після Лютневої революції Нарбут робить на замовлен-

ня Тимчасового уряду плакат "Займа свободи", ескізи нових грошей.⁶ В березні 1917 р. в Петрограді була створена Особлива нарада у справах мистецтв, яка відрядила Г.Нарбута до Києва для здійснення пам'яткоохоронних заходів.⁷ Скориставшись першою ж нагодою, наприкінці березня 1917 р. він з'являється в Києві і бере активну участь разом з діячами українського відродження у створенні Української академії мистецтв.⁸ 14 жовтня 1917 р. Г.Нарбута обирають професором новоствореної Академії і він остаточно переїздить до Києва. Георгій Іванович належав до блискучої плеяди професорів Академії мистецтв, і в тому, що вона, почавши відлік своєї історії з 5 грудня 1917 р., нещодавно відзначила своє 80-річчя, є і його заслуга. Часто бувало так, що тільки дивом йому вдавалося рятувати її від загибелі під час безперервних змін влади.⁹ (Одна з таких ситуацій дала привід до появи серії карикатур "Вукозод"(1919). У найкритичніший для Академії період Нарбут розмістив її в будинку в Георгіївському провулку, де жив сам, а майстерню графіки – безпосередньо в своїй квартирі.

По приїзді в Київ Г.Нарбут завдяки своїй енергії й приязній вдачі зайняв чільне місце в мистецькій громаді міста. Без нього не відбувалась жодна значна подія. І на виставах Молодого театру, яким керував тоді Курбас, і на відкритті Державного Театру з Загаровим на чолі, і на відкритті Державного українського університету, і під новий рік в міністерстві освіти, і в клубі, скрізь являлась характерна монументальна постать Нарбута",¹⁰ – згадував Ф.Ернст.

Упорядковуючи державне життя молодій республіці, Українська Центральна Рада постановила 19 грудня 1917 року (ст. ст.) випустити українські грошові знаки вартістю по 100 карбованців.¹¹ А з 1 березня 1918 р. згідно з опублікованим законом Центральної Ради, в

Україні з'явилась нова грошова одиниця — "гривня", що становила половину карбованця і ділилася на 100 шагів.¹² Ескізи перших українських грошей були виконані художниками Г.Нарбутом, О.Красовським, А.Середюю, Г.Золотовим та ін.¹³ Проектуванням марок — шагів зайнявся Нарбут. Загалом, відповідна комісія прийняла 23 зразки грошей, 12 із них належать Г.Нарбуту, ім'я якого було вміщено на марках.¹⁴ Саме вони п'яти-вартісною серією з'явилися в липні 1918 р. в обігу в Україні та являли собою: "тризуб" (вартістю у 10, 40 і 50 шагів), "українець" (вартістю у 20 шагів), "українка" (30 шагів). Усі вони були оформлені рослинним орнаментом. На марці у 30 шагів, наприклад, була зображена жіноча голівка, прикрашена вінком із квітів і розміщена у рамках восьмикутника. Щоправда, на той час коли марки — шаги з'явилися в обігу, Українська Народна Республіка як така вже припинила своє існування. Але марки-шаги, розроблені Нарбутом, друкувалися у Києві та в одеській друкарні Фесенка до кінця Гетьманату.¹⁵

У 1918 р., на замовлення урядів Центральної Ради й гетьмана, Нарбут виконав ескізи майже всіх головних атрибутів української державності — герба, державної печатки, військової форми. В зображенні герба України у центрі, на блакитному восьмикутнику вміщено в стилі неobaroko постаць козака в обрамленні сяючого "сріблом" пишного орнаменту й тризубом над ним. Він же створив проект державної печатки із зображенням козака з рушницею в ясноблакитнім колі. Художник проектував також Печатку Державного Секретаріату. Безсумнівно й те, що поза конкуренцією залишався його ескіз Державного герба України.

Створюючи мотиви вбрання двору гетьмана П.Скоропадського й війська, він "виявляв своє прекрасне знання старих українських одягів та орнаменту"¹⁶, — зазначав

у своїх спогадах Ф.Ернст. Г.Нарбут завжди цікавився виробами українського народного ремесла і ще до свого переїзду до Києва почав збирати їх, що йому дуже знадобилося в роботі над державними замовленнями. Пізніше В.Кричевський згадував про те, що в бесідах з ним та Д.Щербаківським Нарбут завжди проявляв інтерес до народного мистецтва. "Обережно він переводив розмову на український народний орнамент".¹⁷

Були ще замовлення на проекти акцій, обкладинок ратифікаційних актів, військових знаків — "і все це доручалось Нарбутові, адже для всього цього ніхто не був краще підготовлений"¹⁸. Окрім того, він виконував для академії прекрасні шрифтові таблиці, орнаментальні дипломи на звання професорів, ескізи печатки, в тому числі остаточний її варіант. Завдяки своїй надзвичайній енергії та працездатності Г.Нарбут був активним членом практично усіх державних комітетів з питань культури. З липня 1917 р. він працював у складі Центрального Комітету Охорони пам'яток старовини й мистецтва України¹⁹, у червні 1918 р. розробляв проект статті про передачу культурних цінностей України²⁰, був членом комітету по реставрації Софії Київської²¹, культурної комісії Міністерства

ісповідань. 10 червня 1918 р. комісія підтримала пропозицію Нарбута включити до додаткового договору з Росією матеріали з геральдики українських губерній, які зберігались серед документів департаменту геральдії Сенату.²² Разом з Ф.Кричевським, М.Біляшівським, П.Дорошенком художник працював у комісії по закупівлі творів мистецтва для Українського Національного музею.

У той час Г.Нарбут створив численні, неперевершеної майстерності художні речі. Це — видавничі марки, екслібрис відомого київського колекціонера і бібліофіла О.Гансена, малюнки-фантазії на мотиви старовинної архітектури, академічні дипломи, фронтиспис до збірки родинних документів, яким він дав латинську назву, стилізовану під старовину — "Akta Narbotorum".

Надзвичайно цікавою є створена художником у цей період видавничя марка "Всеукраїткому", що входила в композицію головного листа і четвертої сторінки журналу "Зори". Подібні до блискавок літери сплелися в неокресленому овалі, що підтверджує закоханість художника в український образотворчий фольклор, адже марка у нього закомпонована в дусі укра-

їнської писанки. У притаманному тільки йому стилі Нарбут виконує й інші прикраси журналу, зокрема віньетки з Пегасом і вазою. Довго виробляв майстер свою манеру творити, а тут за півроку, як вважає дослідник творчості Нарбута П.Білецький, віднайшов одразу два стилі в дусі епохи — "пролетарський" і "народний"²³.

С. Таранущенко, харківський мистецтвознавець і музейний працівник, що гостював у Нарбутові влітку 1919 р., згадував, що завалений роботою художник безкоштовно працював над проектами дитячих іграшок в дусі українського образотворчого фольклору, а потім дарував їх, аби тільки "збити з позицій халтурну, антихудожню, чужу, незрозумілу базарну іграшку"²⁴.

Суперечливими були політичні погляди і вподобання Георгія Івановича. Він неодноразово підкреслював свою відірваність від політики, головним для нього була робота — творчість, громадська і педагогічна діяльність. Але саме вони свідчать про розвинену національну свідомість художника-громадянина і його прагнення до процвітання Української держави. Твори художника завжди відображали найвизначніші події політичного життя. Ще у 1914 р., як відголосок світової війни, з'явилися "Аскет у гірській ущелині", "Руїни палацу", у 1916 р. — "Знищення собору в Реймсі", "Бій біля острова Гельголанд", "Бомбардування Дарданелл" — твори-алегорії на останні повідомлення з театру воєнних дій.

1918 р. датуються два маловідомі ескізи, опубліковані нещодавно в книзі В.Солдатенка "Українська революція"²⁵. У центрі обох ескізів — постать одного й того ж військового вершника, якимось дивно було вбрано з модерністськими елементами (каска, шабля, планшет). Але ескізи відрізняються "основоположною точкою відліку", — як пише мистецтвознавець Н.Пристащенко²⁶. В першому випадку — вершник, немов Георгій

Переможець летить у височині, символізує революційне піднесення, заклик до боротьби. На другому ескізі — войовничий лицар перетворився на знесиленого юнака з похиленою головою й заплющеними очима. Настрій розпуки посилює ледь помітний напис на похиленому паркані: "За волю, землю, за Україн...". Напис, немов недоспівана пісня, обривається. Але зрозуміло, що останнє слово — то Україна, що то лозунг доби української революції — в ньому суть тогочасних устремлінь нації. Зрозуміло й те, що обірвав це слово художник цілком свідомо — українська революція зазнає нищівної поразки. Це тільки версія Н.Пристаценка, але вона спирається на посилання Ф.Ернста (на першій посмертній виставці творів Г.Нарбута, де експонувались ці ескізи, Ернст у каталозі оригінальних праць графіка позначив 335 позицію "Ескіз плакату. Військовий на коні. Нескінчене. Олів., гуаш. 26 x 19. В.І Музей."²⁷

В період безперервних змін влади в Україні, коли не було можливості творчо працювати, на хвилі роздратування з'явилися "образливі карикатури на мазепинців-малоросів", сатира на денікінську "добровольчу" армію в плакаті "Пес мочащий" (1919). В спогадах Г.Лукомського читаємо: "Когда добровольческая армия пришла, тут уже Нарбут совсем впал в уныние. После всей роскоши художественной жизни Киева летом 1919 года наступил застой... Как украинца, работавшего при Скоропадском, его преследовали, как бывшего при Директории работника — тоже, как работавшего при Советской власти — тоже, еще больше. Нарбуту пришлось во избежание глупых инцидентов сидеть дома..."²⁸

За радянської влади, Нарбут, усвідомлюючи, що без технічної бази ніколи не створити в Україні справжньої школи, почав організовувати графічний факультет, де студенти мали б опанувати друкарську справу. Особливу турботу

проявляє професор графіки про те, щоб його учні стали не тільки художниками, а й знавцями поліграфії. Графічна майстерня бачиться йому не як традиційний академічний клас, а як художньо-виробнича установа. Видатний український поет-неокласик М.Зеров згадує про бесіду з художником наприкінці 1919 р. Нарбут сварив київських друкарів за нездарність, відсутність смаку, а закінчив розмову заявою, що вершиною своєї роботи графіка бачить створення художнього шрифту, в якому використає український графічний стиль ХУІ—ХУІІІ ст. "І взагалі українська книга повинна виробити свої формати, свій тип обгортки й свої шрифти..."²⁹. У 1919 р., за пропозицією Нарбута, затвердженого на ректорській посаді, Академія мистецтв отримала статус не тільки навчального закладу, а й науководослідного інституту³⁰.

Б

Поряд з педагогічною роботою в Українській академії мистецтв Нарбут у цей час бере участь у численних організаційних та видавничих заходах, спрямованих на розвиток національного мистецтва. Він — член правління профспілки художників, голова комісії по організації Музею мистецтв (пізніше — Музею

мистецтв Всеукраїнської Академії наук, нині — Музей західного та східного мистецтва), начальник відділу пластичного мистецтва, а після його реорганізації — голова художньо-промислового відділу Наркомосу, експерт Всеукраїнського комітету з охорони пам'яток старовини та мистецтва, член журі численних конкурсів, організатор свят, виставок, художній редактор Всеукраїнського видавництва Центрального Виконавчого комітету, співавтор багатьох газет і журналів тощо.

Водночас Георгій Нарбут багато працював як художник. До численних журналів, збірників, книжок він виконував обкладинки, заставки й кінцівки, різні написи, розробляв зразки шрифтів. У всіх цих творах виявляв себе як незрівнянний майстер, що приніс в Україну високу на той час графічну культуру, як художню, так і технічну.

Є одна риса у творчості великого художника, яка міцно пов'язує її з духом та ідеалами революційної доби. Це — яскраво виявлена народність. Вона — і в стильових засобах трактування образів, і в зверненні до улюблених народом сюжетів та персонажів, і в потягу до монументальності, в яких мала відбитися історична значимість подій і часу. Найкраще це проявилось в близькій до "Української абетки" за характером образів і художньою вигадкою в єдиній пробній ілюстрації до "Енеїди" І.Котляревського — "Еней з військом" (1919 р.). Еней — в римському вбранні, троянське військо — це запорожці у різноманітних кольорових строях з рушницями на плечах і шаблями при боці. Вся композиція виконана в дусі старовинних українських гравюр. М.Бурчак згадував, що в Галичині в цей час "в багатьох церквах архангела Михаїла зображено... скопйованим дослівно з нарбутівського Енея"³¹.

Народне мистецтво мало великий вплив на творчі пошуки художника. Якщо раніше він залюбки використовував орнаментальні мотиви старожитностей панського побуту, то з часом він звертається до мотивів килимів, вибивних тканин, виго-

товлених сільськими майстрами художньої творчості. Яскравими зразками цього можуть бути обкладинка єдиного номеру альманаху "Зорі" (1919), заставка "Поезія" до журналу "Мистецтво", де художник використовує образи українських жінок (поезія — жниця, письменство — молода мати тощо). Це — чудові зразки графіки Г.Нарбута на шляху його шукань національного художнього стилю. Але найвиразніше виявився блискучий новаторський почерк Нарбутової графіки в художньому оформленні самого журналу "Мистецтво". Так, у третьому номері цього видання за 1919 р. на фронтисписі зображено крилатого Пегаса у вигляді дерев'яної ляльки, козака Мамаєва з бандурою, народні килимові візерунки. Ця композиція побудована на основі творчого засвоєння і переосмислення мотивів українського народного мистецтва.

Новий зміст, нові образи революційної дійсності, нові завдання мистецтва в нових умовах, як мистецтва народного і національного, вимагали активних шукань нових стильових засобів графічної майстерності. Композиція, вміщена на обкладинці першого номеру журналу "Мистецтво" за 1920 р. виконана в дусі революційної символіки, сповнена нестримного руху, ясного світла, буяння життя. Аполлон у робітничій блузі з сонячним сяйвом навколо голови крокує легкою ходою по квітах оновленої землі. В одній руці у нього серп, біля другої, простягнутої у творчому натхненні, кружляють ластівки. Це один з шедеврів книжкової графіки Георгія Нарбута, який він створив незадовго до смерті.

В січні 1920 р. за визнання заслуг як великого українського графіка і громадського діяча Нарбут отримує листа від Постійної Комісії при Українській Академії наук, де його просять надіслати відомості про себе для видання збірки біографій "Діячів усіх національностей і по всіх царинах наукової, політичної, громадської, військової, мистецької, артистичної і взагалі культур-

ної діяльності, починаючи з давніх історичних часів і кінчаючи сучасним моментом, при одній лише умові, аби діяльність була зв'язаною в Україною"³².

Стан здоров'я художника погіршувався. Особливою втіхою для митця взимку 1920 р. було спілкування з друзями: Миколою Зеровим, редактором журналу "Мистецтво" Михайлом Семенком, поетом Павлом Тичиною, художником Юхимом Михайловим, композиторами Яковом Степовим, Пилипом Козицьким, режисером Лесем Курбасом. Друзі мріяли про створення корпорації, яка об'єднала б діячів різних мистецтв. Великим задумах художника не судилося здійснитись.

Він помер у розквіті творчих сил 23 травня 1920 р. після складної операції. Останніми його словами були: "Дивно, дивалось, а темно"³³.

Помер Георгій Іванович Нарбут несподівано — на 34-му році життя, ніби згас разом із молодістю Українською державою, виразником якої він був у царині мистецтва. Його творчість припала на час пробудження національного життя в Україні, визвольних змагань нашого народу й становлення Української державності у 1917–1920 рр. Оригінальність стилю, глибоке розуміння української духовності, велика творча енергія дають підстави зарахувати його до найвидатніших українських художників.

¹ Ернст Ф. Георгій Нарбут. Життя й творчість // Георгій Нарбут. Посмертна виставка творів. — К., 1926. — С. 14.

² Національний художній музей. — Спецфонд Г.І.Нарбута. — Оп.1. — Од. зб.4. — Арк.1.

³ Лобановський Б., Говдя П. Українське мистецтво другої половини XIX — початку XX ст. — К., 1983. — С.188.

⁴ Там само. — С.192.

⁵ Белецький П. Георгій Іванович Нарбут. — Ленинград, 1985. — С.141.

⁶ Там само. — С.140.

⁷ Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры. 1917–1920гг. — М., 1989. — С.46.

⁸ Білокінь С. Українська державна академія мистецтва // Образ епохи. Культурне середовище Києва кінця XIX — початку XX ст. Міжнародна наук. конф. — К., 1995. — С.54.

⁹ Белецький П. Назв. праця. — С.190.

¹⁰ Ернст Ф. Назв. праця. — С.68.

¹¹ Мартос Б. Українська валюта 1917 — 1920 років // Україна. — 1992. — N 2. — С.4.

¹² Гай-Нижник П. Марки — шаги — грошові знаки державної України 1917–1920 років // Фінанси України. — 1997. — N 4. — С.113.

¹³ Перші українські паперові гроші // Діловий вісник. — 1996. — N 11. — С.34.

¹⁴ Кавун О. Від гривні до гривні. // Голос України. — 1996. — N 193–194. — С. 11.

¹⁵ Бойко А. Нарбутів "грів" // Пам'ятки України. — 1990. — N 3. — С. 10.

¹⁶ Ернст Ф. Назв. праця. — С.65.

¹⁷ Белецький П. Назв. праця. — С. 229.

¹⁸ Ернст Ф. Назв. праця. — С.64.

¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі — ЦДАВО України). — Ф.2581. — Оп.1. — Спр.206. — Арк.13–15.

²⁰ Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні. — Київ — Полтава, 1994. — С.176.

²¹ Там само. — С.150.

²² Белецький П. Назв. праця. — С.189.

²³ Таранущенко С. Згадка про Нарбута // Бібліологічні вісті. — 1927. — N 1. — С.107.

²⁴ Солдатенко В. Українська революція. — К., 1997.

²⁵ Пристапенко Н. Українська революція в Нарбутових алегоріях (невідомі ескізи та гіпотези). // В.Солдатенко "Українська революція". — К., 1997. — С.408.

²⁶ Там само. — С.409.

²⁷ Лукомський Г. Егор Нарбут, художник-графік. Нарбут, его жизнь и искусство. 1886–1920. — Берлин, 1923. — С.25–27.

²⁸ Зеров М. Мої зустрічі з Г.Нарбутом // Бібліологічні вісті. — 1927. — N 1. — С.102.

²⁹ Белецький П. Назв. праця. — С.173.

³⁰ Бурчак М. Спогади про Г.І.Нарбута // Бібліологічні вісті. — 1927. — N1. — С. 96.

³¹ Національний художній музей. — Спецфонд Г.І.Нарбута. — Оп.1. — Од. зб.29.

³² Баліцький П. Фрагменти спогадів про Нарбута // Бібліологічні вісті. — 1926. — N3. — С.57.